

Миллат деганда биз нимани англаймиз?

Миллат қачон юзага келади?

Халқ деганда нимани тушунамиз-у, миллат деганда нимани тушунамиз?

Бу саволларга жаҳоннинг кўп жамиятшунос файласуфлари жавоб беришга, таърифлар айтишга ҳаракат қилиб келганлар. Бундан кейин ҳам бундай ҳаракатлар тўхтамайди.

Миллат ҳақидаги ўзимизга яқинроқ манбалардан чиққан бир тушунчага тўхталиб ўтай.

Муктадир турк алломаларидан бири Зиё Кўкалп ўз асарларидан бирида миллат ва унинг маъруф доираси хусусида фикр юритиб қуйидагиларни айтади:

миллат жўгрофий ҳудудлар билан белгиланмайди (чунончи, ер юзининг турли ерларида бир миллатга мансуб одамлар яшайверадилар);

миллат ирқ эмас ва қавм ҳам эмас; миллат бир империя ҳудудида ягона умумий сиёсат билан яшайдиган одамлар тўдаси ҳам эмас;

миллат хоҳишга кўра мансуб бўлинадиган ёки хоҳишга кўра ундан чиқиладиган жамоа ҳам эмас.

«Унда миллат нима? — деб ўзига ўзи савол беради олим ва шундай марокли жавоб айтади: — Миллат бу — тарбияси ва тили бир — умумий бўлган одамлардан иборат маданий-маънавий категория. Киши ён-атрофидаги истаганча одамлар билан эмас, балки ўзи билан бир она тил ва бир хил тарбияга эга одамлар билан яшашни истайди. Зеро, инсон шахси унинг танига эмас, руҳига тааллуқлидир. Бизнинг моддий, жисмоний хусусиятларимиз иркимиз билан боглик бўлса, бизнинг рухий-маънавий сифатларимиз биз тарбияланган жамиятда шаклланади». Кўкалп тил, дин, ҳуқуқ, ахлоқ ва ижод миллий характерга эга деб билади. Булар жам бўлиб, ўзаро қатишиб, қўшилиб маданиятни ташкил этади. Миллат — маданий-рухий субстанция. У умумий маънавий маданиятнинг эгаси ва бинокоридир. («Миллий егитим ва култур», 1985, 35-сон; А. Мустафоев.

«Национальные отношения в СССР в трудах турецких авторов». Боку, «Элм», 1990)

Ростдан ҳам, Худога осон эди ҳамма одамларни бир хил қилиб яратса. Лекин табиатда Худо қушлар, баликлари қандай ранг-баранг қилиб яратган бўлса, одамларни ҳам шундай ранг-баранг қилди. Уларга турли мўъжиз тил ва турфа одатлар ато этди. Лекин одам болаларининг жисмоний қурилишида, — одамни бино деб олсак, — одамнинг биносида хилма-хилликка йўл қўймади. Бу томондан ҳаммани бир-бирига тенг қилди. Ўқитадиган, ерга урадиган ҳеч нарсага йўл қўймади. Одамлар жисмонан эмас, руҳан фарқландилар. Тарбиялар турлича бўлди.

Лекин миллатларнинг шаклланиши ва юзага чиқиши жуда-жуда узок ва ҳатто кўз илғамас жараёнларда кечади. Бу жараёнлар ҳеч қачон тўхтамайди. Мана, Америкада уч юз йилдан бери миллий жараёнлар давом этади. Озодлик ва демократия гоёлари тарбиясида у ерда янги бир миллат — америкалик дунёга қелди. Энди у ерда миллат суриштирмайдилар. Лекин ўзларининг америка-лик эканликлари билан ўта фахрланадилар ва Америка учун жонларини фидо этишга, қўлларидан қелган барча маърифатли ишларни жонбозлик билан адо этишга тайёр турадилар. Улар шиорлар ташламайдилар. Балки ишлайдилар. Энг улуг шиорлар эса дилларида тарбия топ-ган, озодлик ва демократия билан боглик барча гоёлар уларнинг табиатига айланган. Бу ҳодиса ҳам Зиё Кўкалп ўз таърифида қанчалар ҳақ эканлигига яна бир салмоқли далил.

Кўкалпнинг фикри билан танишмасдан илгари миллатнинг асос белгиси унинг

маърифатида ва тилида деб ўйлардим. Илохий Куръонда бир неча маротаба айтилган «Иброхим миллати» деган тушунча бор. Бунда мил-лат деганда тўғри йўл топган одамлар тушуниланган: Худонинг ягона яратувчилигини тан олиб факат унгагина иймон келтирадиган, бошқа нарсаларга — уларнинг кан-дай махобатга эгалигидан катъи назар, сизинмайдиган одамлар. Бунда ҳам, эътибор беринг, миллат тушунчаси эътикодга эга бўлиш, яъни маърифатли бўлишга қараб белгиланган. Эҳтимол, миллатнинг замирида маърифат тушунчаси ётар, ахир тил ҳам асос-эътибори билан маърифат-ку: дунёни билиш-ку, тушуниш-ку, муомала-муносабат-ку! Муомала-муносабат ҳам тўлалигича маърифатга мансуб. Албатта, кейинчалик, айниқса, ижтимоий, маданий, илмий, иқтисодий тараққиёт инсоният ҳаётида жуда юксак чўққиларга қўтарилган ўн тўққизинчи асрдан бошлаб «миллат» тушунчаси кенгайди, бойиди, ифода диапазони равшанлашди.

Халқнинг меросий маърифати ва меросий маданияти замон-замонлар оша бошқа халқларнинг маданиятлари ва удумлари билан бойиб, оқибат ўзлуксиз тараққий қилиб боровчи миллийлик вужудга келади.

Миллат — халқнинг маданий-маърифий ўзига хослигидир. Миллийлик миллатнинг ўзига хослигидир. Мил-лат ҳам, миллийлик ҳам ўз доирасида ўзгариб, янгидан янги сифат белгилари топиб боради.

Қадимги туркийлар шаҳарларда ва қишлоқларда яшовчиларни «улуш» дер эканлар. Балки «улус» сўзи «улуш»дандир. «Миллат» сўзи бизга араб тили орқали, «Куръон» маданияти орқали кирган. Агар улуш тушунчасини қўчманчиликка нисбатан олган ташланган тараққиёт белгиси деб ҳисобласак, унда «улус» сўзи «миллат» тушунчасига тўғри келади.

Хуллас, тил, тарбия ва маърифат билан миллат майдонга чиқади. Миллат халққа ёхуд авомга хос тарқоқликнинг тугаганлигидир. Давлатчиликнинг мустаҳкам ва тебранмас тарзда шаклланганлигидир.

Халқнинг барча ўз ишларини ўзи бир ёкадан чиқариб қилишга қодирлик касб этиши — унинг миллат бўлганлиги белгиси ва қўрсаткичидир.

Империялар қўпинча миллатлар ва уларнинг ўзига хосликларини емириб ташлашга ёхуд ҳаспўшлашга, уни жуда юзаки ва ҳеч нарсага арзимас бир ходисага айлантириб қўрсатишга мойил бўлганлар. Империялар агар улар бир миллатнинг гегемонлиги байроғи остида тузилмаган бўлсалар, доим миллат ва миллий ходисаларни махв этганлар. Миллий гегемонлик учун тузилган қурок империялар ҳам бошқа миллатларни қамситиш, уларни қириб ташлаш, қелажидан маҳрум қилиш йўлини тутганлар ва шунинг учун ҳам улар узок давом этмай, парчаланиб қетишга маҳкум бўлганлар.

Империялар миллий онгнинг уйғонишидан ўт-сув балосидан қўрққан каби қўрққанлар. Барча озодлик қурашларида миллий онгнинг тутган ўрни алоҳидадир. Мил-лий онгнинг уйғониши — ватанпарварликнинг уйғони-ши, озодлик иштиёқининг уйғониши, ўз ҳақ-хуқуқларини танишнинг бошланиши демак эди. Ҳар қандай импе-рия мана шу қудратли қучларнинг зарбаларидан ҳалокатга учраганлигини тарих қўп маротаба исботлаган.

Ўн тўққизинчи аср оёқлаганда ва йигирманчи аср аввалларида Туронзаминда, бир томондан, мустамлақачилик тамойиллари таъсирида, иккинчи томондан, дунёдан хабардорлик жараёнларининг бошланиши шарофати билан маърифатчилик ҳаракати қучайди. Маърифатчилик ҳаракати ўз-ўзидан миллий ҳаракатларни юзага чиқарди. Маърифатпарварлик - миллатпарварлик билан тутшиб қетди. Уларни бир-биридан

ажратиб бўлмасди. Миллатпарварлик — тарбия билан миллатни тараккиётнинг илгор погоналарига кўтариш, халкни тараккиёт йўлига олиб чиқиш деган маънони англатади. Аср бошида ва ундан кейин Туронда майдонга чиққан зиёлилар миллатпарварликни шундай тушунар ва уни маърифатпарварликнинг ўзак томири деб тасаввур қилардилар. Бир замон француз олими Э. Каррер Д'Анкоснинг 1990-йилда Парижда «Миллатларнинг зафари...» деган китоби хақида ўқиган эдим. У империяларнинг кулашини илмий исботлаб берган экан. Анкос қайта қуриш даврида бизнинг Осиёда бораётган жараёнларни таҳлил қилиб, шу асосда «Ўрта Осиёда миллий туйгуларнинг биллурлашув ходисаси кўзга ташланмоқда», деб ёзган эди.

Бу ниҳоятда топиб айтилган ва ходисани нақ тўла қамраб олган гап. Лекин «биллурлашиш» бизда эртарок, XX аср бошларида қуртаклаган ва гоётда тезлашган эди. Империяча тўхтовсиз, узлуксиз ўтказилган катлиомлардан сўнг биллурлашиш тўхтади. Биллур қонга ботирилди. Қон қотди ва биллур кўринмай кетди. Ҳамма биллур махв бўлди, тугади, деб ўйлади. Биллурлашиш ичкарида, аммо гоётда секин давом этди. Қайта қуриш даврида у қудратли тарзда намоён бўлди.

Аср бошида эса миллатпарварлик миллий тараккиёт жараёнини бошлаб берди ва уни ўз ортидан эргаштириб борди. Империячилар бу ходисани кейинчалик «миллатчилик» деб атадилар. Агар империячилар тушунчасидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай миллатпарварлик бу — миллатчилик. Миллатчилик эса уларнинг тушунтиришлари бўйича, бу — ўз миллатини юқорига кўта-риш, бошқа миллатларни қамситиш, уларнинг ҳақларини горат қилиш, зўравонлик, бакироклик, қибр-хаво, ўзини жаҳондан ажратиб ташлаш, маҳдудлик ва хоказо ва хоказолар. Қасоскорлик, жангарилик... — миллатчилик-да шундай хунук ва ўта ярамас иллатлар ҳам мавжуд. Лекин бу иллатларни айрим тоифаларда қим тарбиялайди? Фақат ва фақат империя. Империягина миллатчи-лик шундай сифатларга ва хусусиятларга эга бўлишидан манфаатдор. Фақат империягина бундай сифатлар ва хусусиятларни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам урчилади, дам солади, «тарбиялайди», вояга етказди. Сўнг қиргинни шу бахонада бошлайди. Шу бахонада барча илгорларнинг бўйинини узади. Миллатчилик хақида жар солади. Уни ижтимоий ходиса қилиб кўрсатади ва унинг бахонасида умуман миллатга қарши қураш олиб боради.

Шунинг учун биз миллатчилик мустамлакачиликдан ўсиб чиққанлиги ва мустамлакачиликнинг тарбиясини кўрганлигини сира унутмаслигимиз керак.

Мустамлакачилик йўқолганда, тағ-томири билан барҳам топганда, бундай жангари, қасоскор миллатчилик ҳам ўз-ўзидан барҳам ейти, тарих саҳифасидан тушиб кетади, миллат ҳаётидан ўчади. Чунки унга энди мутлақо эҳтиёж қолмайди.

Бизда миллатни англаш миллий туйгуларнинг қучли танқидидан бошланди. Миллат танқиди билан майдонга чиққан зиёлиларимизнинг ҳаммаси дунё мамлакатларини кўриб қелдилар. Жаҳонда бораётган шиддатли ўзгаришлардан хабардор бўлдилар. Ўз қоллари ва аҳволларига назар қолдилар. Шунда уларнинг кўзларига аламли, ачинарли, ҳақиқати аччиқ бир мамлакат намоён бўлди.

Улар миллатнинг ўзагига қарадилар. Ўзак қоглом эканлигини кўрдилар. Қоглом ўзакни қудратли ва яшовчан қилиш учун фақат ва фақат тарбия — миллий туйгулар ва миллий онгнинг мақсадга қучли йўналтирилган тарбияси зарурлигини ангадилар.

Тарбияни улар миллий урф-одатларнинг шиддатли танқидидан бошладилар. Албатта, миллат урф-одатларсиз яшолмайди. Урф-одатлардан ҳалос бўлолмайди. Урф- одатлар унинг ҳаётига маъно ва мазмун қиритади, урф- одатларини тўлиқ адо этиб, ўзини инсон

деб, инсонлик, миллатдошлик бурчини бажарган сингари сезади. Бу унга коникиш ва фарогат бахш этади. Лекин факат урф-одатларни адо этишнинг ўзи билангина чекланиш, чунончи, ҳаётни — тўйдан тўйгача, азадан — азагача, хайитдан — хайитгача деб билиш ва шу чегарадан чикмаслик, шуни инсон турмушининг бош мезони каби тушуниш албатта миллатни ҳаддан ташқари чеклаб қўяди. Унинг ҳаётӣ, миллий манфаатларининг ўта торайиб қолишига олиб келади.

Манфаатларнинг чекланиши ўз навбатида ҳафсаласизликни келтириб чиқаради. Миллат микёсида олганда, ҳафсаласизлик жуда огир иллатга айланиб кетиши мумкин. Ёш Чўлпон ўзининг илк бадиаларидан бири ва хатто «Доктор Мухаммадёр»да ҳафсаласизликни «хушёкмаслик» деб атаган эди. Унинг ёш қахрамони «Мунча хушёкмассизлар, биродарлар!» — деб хайкирган эди.

Ҳафсаласизлик — гайратсизлик билан айтарли бир нарса. Лекин фарқи бор. Гайратсизлик — меҳнатга, ҳаракатга, эл-юрт равақи ва ободончилигига иштиёқларнинг сўниши бўлса, ҳафсаласизлик ҳам ана шу гайратсизликни ҳам руҳий сўниклик, тушқунлик, келажакдан умид қилмаслик, келажак учун курашмасликни ўз ичига олади. Турли жуда мураккаб ва қиғал сабаблар билан Туронзаминда кейинги уч аср мобайнида шундай ҳафсала-сизлик ҳукм сурди. Урф-одатларни адо этишнинг ўзи билангина қифояланиш оқибатида ҳафсаласизлик тобора урф бўлди. Ўн тўққизинчи асрда у миллий микёсдаги ҳодисага — миллий ҳафсаласизликка айланди. Чекка мамлакатга тобе бўлиб қолиш бу ҳафсаласизликни янада қучайтирди.

Илк ўзбек газеталари, журналлари, жамиятлари, илк босма китобчалари, қўшиқлари шу миллий ҳафсаласиз-ликни қаттиқ танқидга олди.

1906 йилдан эътиборан дунёга кела бошлаган «Тараққий», «Хуршид» сингари миллий газеталар, илк миллий гоёлар қўғарилган шеърлар, қўшиқлар олти-етти йил ўтмай «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Оина» каби нашрларнинг миллат майдонига чиқишига туртки берди. Авлоний, Тавалло, Ҳамза каби шоирларнинг миллиятчилик руҳидаги илк китобчалари дунёга келди. Бу жихатдан айниқса, «Садои Туркистон» газетаси соясида қиккан «Сабзозор» миллий шеърлар тўплами Турон мил-лий адабиётининг кейинги ривожини учун қатта аҳамият қасб этди. «Сабзозор» оҳанглари ва гоёларидан руҳланади кейинги барча миллий шеърлар ва ашулалар тўпламлари, барча оқ гуллар ва барча сарик гуллар...

«Сабзозор» ва ундан бир неча йил кейинроқ қиккан Таваллонинг «Равнакул ислом» шеърлар китоби янги ўзбек миллий адабиётининг майдони очилганидан ва бу адабиёт ўзига маърифий жанговарликни шиор қилиб олганидан дарак берди. Афсуслар бўлсинки, янги XX аср миллий адабиётимизни бошлаб берган бу китоблар узок замонлар ёддан чиқариб юборилди. Улар ўрганилмади. Уларнинг кейинги миллий адабиётнинг ҳаракатидаги ўрни ва аҳамиятини аниқланмади. Қўрқитилган одамларда урф бўлиб кетган сиёсий ҳафсаласизлик бунга йўл бермади.

Холбуки, булар янги миллат ҳаётини, ундаги ўзғаришларни қутлаган ва миллий ҳафсаласизликнинг барча турларига қарши танқид ўтини очган илк нашрлар эди. Ҳозир «Сабзозор» 1914 йилда нашр қилинганига қарамай йўқ бўлиб кетиш даражасига келган. Мен уни қидириб, Шарқшунослик илмий текшириш институтининг қутубхонасидан топдим. Қутубхона илмий ҳодимларининг илтифотлари боис ўқишга муяссар бўлдим. Китобча бор-йўғи ўттиз бетгина, у ҳам узук-юлук саҳифалардан тўпланиб, тўлдирилган, авайлаб ёпиштирилиб, бир бутун ҳолга келтирилган. Чамаси, бу хайрли ишни, бошқа қўп улуг хизматлар қатори домла Носируф адо этган. Титул варағида у қишининг қўллари

билан сана ва мундарижа дарж этилган. 17.XII — 62 йил санаси — таъмир санаси бўлса керак, кўрсатилган. Китоб сарлавхасининг тагига «Садои Туркистон муштарийларига хадя» деб кайд этилган. Китобча кичкинагина шу сўзлар билан очилади: «Садои Туркистон» жаридасина шеър ёзув тургон ёш шоирларимизнинг дарун дилларидан чиқарув миллати исломиянинг ахволи хозирасин гўзал суратда тасвир этгон «миллий шеърлари»ни миллат хотирасида абадан қолдирмак орзусинда аксарларини мусоадаи миллатпарвоналари ила бу рисола тартиб ўлинди». Шу сўзларнинг пастида имзо: «Жомеъи ва ношири Мунаввар Кори. Биринчи табъ. 1914 йил мелодий». Қўл билан ёзилган мундарижада Васлий, Сўфизода, Хамза, Абдулла Авлоний, Хислат, Тавалло, Ажзий, Мирмулла Шермухаммад, Хаёлий, Афандихон, Лайли хоним сингариларнинг жаридага табриклари ва миллий мавзудаги шеърлари жамланган. Авлоний ва Тавалло бир қанча шеърлари билан қатнашганлар. «Сабзозор» бошдан-охир миллатга мурожаатдан иборатдир. У миллатни илмга тарғиб қилади ва эски, оёқларда қишан бўлиб ётган урф-одатлардан халос бўлишга даъват этади.

Аё, эй соҳиби урфон!
Ватан боғида фарёд эт
Отиб тошларун эски одатларни барбод эт —

дейди Авлоний илм қасб этмақликда фарёд ва барбодга қучли ургу бернб. Унга Сўфизода ўз гўзал шеъри билан жўр бўлади:

Дод ўшал олим рухонийдан
Қўшди шариятга ўзи ёнидан
Хурми эди? Дини азиз жонидан
Миллат учун қечмади ўз қонидан
Қумрилар-у булбул-у бедоналар
Яхши ўкур, сиз ҳам ўқунг, оналар...

Эътибор қилинг, шоирларнинг мурожаатлари олимлар, рухонийлар, соҳиб урфонларга қаратилган. Чунки улар миллатни шакллантиришда, унинг тарбияси ва де-мак, раънақида асос мавқега эгадирлар. Ва улар ўзларининг асосий бурчлари ҳамда ишларини йиғиштириб қўйганликлари учун янги замон шоирларининг аламли ўқларига нишонга айланадилар, Ўша пайтда — аср бошида миллатнинг энг яхши фарзандлари миллатнинг йўлидан хабарсизлик деворлари ва оғир тўскинларини олиб ташлаш пайига тушдилар. Хабарсизлик ҳам мил-лий ҳафсаласизликнинг урф бўлишида жиддий сабаблардан бири бўлган ва бўлиб қолмоқда эди. Хабарсизликларни енгиб ўтишнинг

биринчи чораси миллий газеталар чикариш деган хулосага келдилар. Иван Гейернинг «Тараккий» деб номланган либерал газетаси ва сал кейин унинг заминида чика бошлаган Исмоил Обидийнинг «Тараккий»си миллий хаётда хабарсизликни енгил йўлида илк кадамлар бўлди. Шоирлар газетага «миллат учун хакнинг эхсони» деб карайдилар. «Тараккий» шоирларни миллат йўлида ишлашга уюштирди. Улар миллат такдири устида жиддий бош котира бошладилар. Тавалло «Сабзозор»даги шеърларидан бирида хабарсизликни каро ер остига тириклай кириш билан баравар кўяди: «Ким хабарсиз бўлса ўздан нафс танпарвар бўлиб, бу каро ер остига колгон балога жонидур»... Бошка бир шеърида эса у кўкларга ёлворади, миллат заифлиги ва касалликларининг сабабини фалакнинг тескари ишларидан кўради:

Фалак, бизга хабар бер,
не учун эътибор этдинг
Жахонда жумла миллат ичра
бизни шармисор этдинг...

Хору зорлик, тубанлик, колоклик сабабларини ахтарганда, албатта ўша пайтлар кўп шоирларнинг акллари шошган эди. Маърифатпарварларни иложсизлик кийнади. Бошлари умуммиллий ожизлик деворларига бориб урилар ва шунда Тавалло каби: «Кўр ўлди кўз, ахудо! Рахм этиб кўзимни оч», деб кўкдан илтижо этардилар. Улар нажот излаб, нажотни илм-маърифатда кўрдилар. Аклар ва онглари тарбия килсак, коронгуликдан, кўр ва карликдан халос бўламиз деб каттик умид килдилар. Нажотни бошка бир томондан миллий хаёт тарзини кучли танкид остига олишда ҳам кўрдилар. Ўнлаб шоирлар, маърифатпарварлар, муаллимлар, уламолар хабарсизлик ва хафсаласизликка карши отландилар.

Миллат онги ва туйгуларининг биллурланиши жараёнга кирди.

Миллий онг тарбияси бошланди. Миллий онгнинг биллурланишида газета, мактаб, турли жамиятлар биринчи даражали ахамият касб этдилар. Миллий танкид биллурланишни янада кучайтирди.

Шоирлар маърифатни канча куйласалар, жахолатдан шунчалик куйдилар. Зотан, жахолат ҳам хафсаласизликнинг узвий бир бўлаги эди. Мунаввар Кори 906- йилда «Бизни жахолат жахли мураккаб» деб чиқди. Жахолатнинг бош томирини кидириб, ўша пайтгача бўлган мактаб тарбиясига назар ташлади.

Мунаввар Кори ўша пайтдаги миллий мактаблар ёш болаларга фойдасиз илмларни ўкитиб, кимматли вақтларини зоеъ килмокда деб кайгурди. Мактабларда жами «Лавозимоти динияни билдурмак мумкин ўлгон холда, — деб ёзади Мунаввар Кори ўша маколада, — тўрт-беш йилгача хижжа усули бирла дунё ва охиратга фойдаси бўлмагон Фузулий, Навоий, Хожа Хофиз ва Бедиллар каби мушкул манзума китобларга умр азизини барбод этарлар...» Мунаввар Кори мактабларда ўқишларни хаёт учун нафи тегадиган, болаларни яшашга маънан ва рухан тайёрлайдиган, уларни турмушга қобил киладиган савияга кўтариш тарафдори бўлиб чиқади. Диний ва дунёвий илмларни теран ўргатиш ўрнига домлалар мактабда таги пуч нарсалар билан шугулланадилар: «фалонни

коши каро, кўзи каро, юзи ок, сўзи ширин деб, болаларни фасод ахлокига биринчи сабаб ўладургон ман-зума китоблар ўлмиш», деб захарханда килади Мунав-вар Кори. Албатта болаларнинг дидини ўстириш, уларга юсак шеъриятнинг нафосатини англатиш, мухаббат уйготиш ҳам ўз навбатида зарур. Лекин мактабда домлалар фа-кат шуларнинг ўзи билангина чекланиб колсалар, бошка кўпдан кўп, зарурдан зарур илмлар ўкитилмаса, болалар хаёт олдида албатта заиф бўлиб коладилар, ўз такдирлари ва мамлакат, миллат такдирини ечиш, харакатга келтириш, уни ривож йўлига олиб чикишдан ожиз коладилар. Лекин фожиали жойи шундаки, деб таъкидлайди Мунаввар Кори, муаллимларнинг ўзлари болаларга нималар зарур эканлигини билмайдилар. Мунаввар Кори мунозаранинг кескинлиги билан юкоридаги сўзларни айгади-ю, кейин фикрини яна бир- мунча юмшатади. Мен Фузулий, Навоий, Хофиз, Бе-дилларни тахкирламокчи эмасман. Уларни мутлако бефойда демайман. Лекин ёш болаларга улардан таълим бериш фойдасиз демокчиман, деб ёзади. Албатта бунда Мунаввар Коридай мактаб, таълим ва нашр ишларида тажрибакор, омилкор одам ўз аник таклифларини ҳам ўртага ташлайди. Мисол учун болаларга Фузулий ўрни-га илми кироат, Навоий ўрнига масойили эътикодия, Хожа Хофиз ўрнига масойили амалиёт, Бедил бадалига илми хисоб ўкитилса, дин ва дунёси учун канча фойдалар хосил килиб, мусулмон ўлур, деб айтади.

Мунаввар Кори илмсизлик ва гайратсизликдан бутун дунё олдида шарманда бўлиш эхтимоли борлигидан огохлантиради. Миллат фойдаси учун жонини курбон килишга арзийдиган арслондек йигитларнинг умри бекор ўтаверса, миллат ночор ахволга тушади, у бошкалар кўлида ўйинчокка айланади.

Миллий мактабларда ахволлар шундай бўлгач, уларда тахсил кўриб чиккан кишилар ижтимоий хастда кандай эдилар, хаётга фаол муносабат уларда шаклланганмиди? Миллий онг нималардан озикланарди?

«Тараккий» газетасининг эътиборли бош маколаларидан бирида шулар тўгрисида фикр юритилади. 905-йилнинг шов-шувлари, хурриятпарварлик нашидалари хали босилмаган эди. Эзилган халклар ўз озодликлари хакида кайгура бошладилар. Ана шундай шароитда «мусулмон- лар на холда эдилар?» — деб савол ташлайди газета.

Улар «кардошларига имдод килдиларму?».

Газета ўз саволларига коникарли жавоб тополмайди миллат ичидан. Бизнинг мусулмонларимиз хамма хуррият учун жон олиб, жон берганда тазйикот ва тахдидотлар остида уйларида чикмай ётдилар, жон сакладилар, деб ёзади «Тараккий». Зотан уларнинг калбларига «кўркоклик аралашмиш эди». Улар истибдодни емириш палласи келганда бир иш килолмадилар. Улар холига жумла олам хайратланди. Нима, мусулмонларнинг хуррият ва адолатга эхтиёжлари йўкмиди? — деб яна савол ташлайди «Тараккий». — Ёхуд асоратда колмок истаюрларму?»

Газета бунга жавоб ахтаради. Мусулмонларнинг хурриятга мухтожликлари майдондадур. Газета мулохаза юритиб, ниҳоят катта хулоса чикаради: мусулмонлар-нинг бошларига тушган балоларнинг сабаби истибдод, дейди. Газетанинг нажот излаган кўзлари яна илм-фанга, тахсилга, янги макомдаги мактаб-мадрасаларга туша-ди.

«Тараккий»нинг 906-йилда жамият ўртасида ташлаган бу каби саволлари яна кўп йиллар майдонда турди. «Тараккий» тўхтаб колганда, йиллар ўтиб саволлар бу-тун шиддати билан Махмудхўжа Бехбудийнинг «Самар-канд» газетасига, «Оина» журнаliga кўчди. Бехбудий-нинг миллат хаётига доир йирик фикрларни ўртага ташлаган «Эхтиёжи

миллат» деган ажойиб маколasi Мунаввар Корининг 906-йилдаги «Бизни жаҳолат жаҳли мураккаб» маколасидан етти йил сўнг чиқди.

Хўш, икки макола орасидаги етти йилда Турон ва унинг халқи ҳаётида нима ўзгаришлар бўлиб берибди? Етти йил ахир оз муддат эмас. Тўғри, бирмунча иқтисодий кўтарилишлар бўлибди, газета-журналларнинг сони кўпайди. Уларга кизиқишлар ортди. Миллат ҳақида фикрлаш даражаси ўзгарди, микёси кенгайди. Миллат ҳақида қай- гуриш 913 —917-йилларда баланд чўккиларга кўтарилди. 905-йилда англандиликларнинг ходисалар энди теранроқ англанди. Мустақиллик шабадалари эсиб турар, бу вазиятни 905-йилдагидек яна бой бериб қўймаслик керак эди. Маърифатпарварлар буни жуда чуқур англандилар ва изтироб билан илм-маърифат учун курашардилар. Етти йил ичида маърифатпарварларимизнинг фикр доираси, мантиқи, бахс қобилияти жуда кучайганлигини шу икки макола мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Бир миллатнинг аҳоли бошқа миллатлар аҳолига қийинчиликларида яхши билинади. Маърифатпарварларимиз ўз асарларида қийинчиликлари алоҳида эътибор берадилар. Қийинчиликлари фикрлаш уларнинг энг севган қуролига айланади. Миллий онг тарбиясида маърифатпарварларнинг қийинчиликлари фикрлаш тарзлари катта ижобий натижалар берибди.

Солиштирилганда, маърифат юзасидан, орифлик ва хабардорлик, ҳаёт тарзининг даражаси юзасидан солиштирилди. Бу қийинчиликлар миллатнинг аҳолини кенгрок ва чуқуррок қўриш, мулоҳаза этиш, ҳулосалар чиқаришга имкон берибди.

Солиштиришда миллатнинг фойдаси кўзланган.

«Бошқа миллатларга қаралса, қўрилури-ки, — деб ёзади Бехбудий «Эҳтиёжи миллат» маколасининг бошиданок, — мунтазам мактаблари бор. Ва ул мактабда диний илм устинда дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёга турмак учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илм ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур...»

Бошқа халқлар олдида поймол ва шарманда бўлмаслик йўллари ва қораларини ахтариш Мунаввар Кори, Бехбудий, Авлоний, Тавалло сингари адибларнинг фикр ва ҳаракатлари марказида турди. Уларда миллат учун орият туйғуси жуда кучли намоён бўлганлигини ҳар бир сўзларида кузатишимиз мумкин.

Мунаввар Кори қаби Бехбудий ҳам миллат учун нажот қидиради. Унинг қўзи обод ва фаровон Европага тушади. Европанинг таракқиёт омиллари устида мунтазам фикр юритади. Европа илм, техника ва қонунларга каттик риоя қилиш шунчалар катта таракқиёт йўлига чиққанлигини қайд этади:

«50 сана муқаддамги замонда биз, туркистонликлар, яққа ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар илан муносабат бўлибди. Шариат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупо одатига иттифок қилмоқга мажбурмиз».

Миллатпарварлар ҳеч қачон ажралиб, ўз қобилиятига ўқиб яшаш фикрини тарғиб қилган ва ҳатто буни ҳаётларида ҳам қилган эмаслар. Аммо кейинги даврларнинг тарихчилари уларни «ажратиб олиш», «ўз қобилиятига ўқиб яшаш»ни қўзлаганлик ва зўр бериб тарғиб этишда айбандилар ва шу асосда уларни «миллатчи» деб атадилар, шу тамгани ўқиб топдилар ва шу тамгани уларга узок муддат ёпиштириб қолдилар. Энди маълум бўлибдики, уларга қўйилган барча айблар муштамақчилик қилишдан қилиб қилар ва муштамақчилиқни қилгани қўзда тутарди.

Бехбудий Европа томон қадам ташлаш тарафдори. Ўз урф-одатларида бурқаниб яшашга

тамомила карши:

«Замони собикда факат шариат билмак кифоя этарди. Энди конун ва закунни билмок хам лозимдир...»

Бизнингча, «конун» ва «закун» бир нарсa. Лекин Бехбудий бу тушунчаларни фарклайди ва ёнма-ён ишлатади. Бу ўзбекча уй билан европача «дом»ни фарклайдиган бўлганимиз каби шариат конунлари билан европача дунёвий конунларни фарклаб, «закун» дейди. Маърифатчилар миллатни мана шундай хам янги, хам анъанавий конунлар рухида тарбиялашга алохида эътибор бе-риб қарайдилар. Одамнинг қандайлиги унинг конунларга қандай муносабатда эканлигидан билинади. Конунлар миллатни интизомли ва яқнафас қилади.

Лекин конун доирасида яшайдиган миллат бўлмок учун аввал уларни яратиш, уларни ўзлаштириш, яъни конунлар билан маърифатли бўлиш эҳтиёжи туради мил-лат олдида. Бехбудий конун асосида ижтимоий ҳаётда европача усул-идорага устиворлик беради. Замонавий дорилфунунларда ўқиган, «замон фақиҳи» бўлиб етишган одамлар, — деб давом этади муфти ҳазратлари, — «Суд маҳкамаларида, давлат доираларинда қириб, ҳар бир ҳуқуқшунос ўз муваққили ва ўз миллати ва ўз ватани ва ўз давлатининг нафиға сўйлашур, мудофға қилур...»

Бехбудий наздида ўзни англаш — ўз ҳуқуқларини англаш ва ҳуқуқ тарбиясидан бошланади. Шунинг учун заршунос, кадршунос адиб келтирилган парчада «ўз» сўзига алохида ургу беради. Конунларга риояни ўзликни англаш, билиш билан боғлайди. Маърифатчилар ўзликни англашни миллий тарбияда жуда юкори ўринга қўядилар. «Ўз миллати, ўз ватани, ўз давлати» — мана шулар шахсни шахс қилади, шахсни мана шулар мил-латнинг бир ориф парчасига айлантиради. Ва мана шу-лар миллатга — миллат унвонини беради.

Ҳуқуқларни билиш, улар асосида яшаш, ўзликни тўла ва теран тушуниб етиш — миллат туйғулари ва онгининг шаклланишида биллурланишнинг қўринишларидир. Олмос биллурлана-биллурлана ёмби тусга қиради ва унинг ҳар бир зарра биллури ёмбининг барча хусусиятларини акс эттиради. Биллурланиш қучайган сайин ёмбининг қиррадорлиги хам ранг-баранг шакл олади, у ўз зарралигида хам, ёмбилигида хам бутун — яхлит ходисага, миллатга нисбатан айтилганда эса, тарихий ходисага айланади. Бехбудийнинг ҳаёли ўша пайтдаги Давлат Думасига тортилган. У «замон фақиҳлари» Давлат Думасида ўтириб миллат ва миллий давлат манфаатларини ҳимоя қилишларини истайди. Шунда миллат ишларини дунё танийди, хабардор бўлади.

Лекин афсуски, деб қайд этади адиб, «шундай одам бизда йўқ». Миллат илм, фан, конун, тил билмаса, ҳаётга юксак манфаатли тус берадиган турли мутахассислар бўлмаса, ҳар қадамда оғир қириб ейиши мумкинлигидан адиб оғохлантиради ва бу тўғрида изтиробга тўлиб сўз юритади. «Ахир, муҳандис, инженер, техник бўлиш ҳаммолликдан яхши-ку!» — деб дард чекади Бех-будий.

Маърифатчилар Туроннинг жуда бой мамлакат эканлигини яхши тасаввур қилардилар. Лекин бу Худо берган бойликлар нега миллат учун ҳаракатсиз ётади? Нега унинг меваси, дон-дуни, зироати, тупроғи, маданларидан бошқалар фойдаланиб, бойиб, миллатнинг ўзи эса улардан ўз қорига манфаат қўролмайдими?

Уқувсизликдан ҳеч бир иш қилолмаймиз, деб нола чекади адиб. У илк бора Европа бозорларига чиқиш масаласини қўяди. Лекин бунинг бир муҳим шарт бор. Европа билан савдо қилиш учун, дейди адиб, аввал жуда бўлмаганда, ўн йил гимназияда ўқиш керак.

Адиб муайян йўлларни ҳам таклиф этади: «бизда шохи, адрас, бекасам, олача... бофликлар бор, — деб ёзади муфти хазратлари, — агарда бир нафар техник ва мухандисимиз бўлса, бу дастгохларни ислох этар, аҳоли обод бўлур, ва илло, якин вақтда (хоса дока) бофиларимиздек зое бўлуб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши килиб чиқарур»... Бу сўзларни ўқиб, Фитратнинг «Сайёх хинди»си эсимга тушади. Ёдингиздами, сайёхнинг Каршида мохир алоча тўқувчи хунарсанд билан касбнинг ривожига хақида тузган бахслари... Бу адиблар миллатни миллат қилиш жабаҳасида сафланиб, яқдил турганликларидан ва маълум бир мавзуларни қайта-қайта ўртага қўйишдан чекинмаганликларини кўрсатади.

Бехбудий, Фитрат, Мунаввар Кори, Авлоний ўз миллат тарбиясига қаратилган таҳлилларини янада ишонарли қилиш учун ўтмишга мурожаат қиладилар. Ўтмишдан фахрли, соғлом илдишларни топадилар. Шу билан бирга миллатнинг замонга мослашолмай қийналаётгани сабаблари устида тўхталадилар.

«30 сана муқаддам, — деб ёзади Бехбудий, — Самарқандни Ўйми маҳалласида (300) алочабоф ишчи бор эди. Алон, ўттиз нафар йўк. 10 сана сўнгра тамом махв бўлур. Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва ҳар нимарсамизни замонча ислохи лозимдур. Илло, ҳар нимарсамиз қўлдан кетар, бизда муздурликдан бошқа иш қолмас. Ер ва ускана, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илм замоний ва замона шумлигини билмоқ лозим. Ва илло, биздан дунё илмини яхши билатурганларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтуб турубдур»...

Қанчалар замонавий ва қанчалар илғор, соғлом, салмоқли фикрлайди устод Бехбудий! Ва қанчалар узокни кўрган эканлар бу маърифатчиларимиз!

Нажот излаган Бехбудийнинг кўзи мамлакат бойларига тушади. Бошқа миллатларнинг бойлари фақирлар ва етимлар учун мактаблар, дорилфунунлар солиб берадилар, замонавий қасалхоналар очадилар, жамияти хайриялар тузадилар, стипендиялар тайинлайдилар ва миллат бундай ишлар билан фахрланади, жуда қатта манфаат қўради.

Бехбудий қайгуриб ёзади:

«Бизникилар жуфта оти ила, аробаси ила, тўйи ила ва ... си илами фахр этар?» Бехбудий миллат олдиға замона одамлари бўлиш, за-мена одамлари қаторига қириш вазиқасини қўяди. Бунинг учун миллат қиска муддатларда ўз орасидан қўплаб ақл эгалари, муаллимлар, инженерлар, врачлар, техник ходимлар, ҳуқуқшунослар, замона тожирларини етиштириб чиқариши қерак. «Шулар боис бўлиб, давлат ишиға қирармиз», шулар боис бўлиб, «халойикни қарбод эта турган тўйлардан қалос бўлармиз», деб умид қилади Бехбудий.

Миллат таракқийси хақида қайгуриш — миллат тарбияси, миллий онг ва тўйгулар, равиш-рафторлар, дид- фаросатлар тарбияси хақида қайгуриш ҳамда саъй-ҳаракатлар билан қамбарчас боғланиб қетди. «Самарқанд» газетаси 1913 йил 30 июлда қикқан сониди масалани ҳудди шу тарзда қўйди. У «Миллатлар қандай таракқий этарлар?» — деган саволни қамоатға ташлади. Ва шундай қулоса қикарди: «Миллат ақлоқ, қазл ва қунар ила боқий қолур... Бугун ислоқ миллатға қўшиш қилинмаса қарбъ аср сўнгра диёнат қарбод бўлур ва анинг қавоби масъулияти бу қунқиларға қолур»...

Шундай қилиб, миллатни шу уч қоя: ақлоқ, қазл ва қунар воситасида шакллантириш, қиёқали қилиш, қажонға олиб қикиш масъулияти қўйилди. Миллатнинг ўзи ҳам шу уч қарсаннинг қирлиғидан бунёд бўлиши белқилаб олинди.

Шу уч олмоснинг биллурланиши, биллурланган, емирилмас қирралари билан томирни

пажмурда киладиган хафсаласизлик, масъулиятсизлик, журъатсизлик ва уларни келтириб чиқарадиган нарсалар, чунончи, ўтмиш тарих ва меросга лоқайд қараш, ўз тарихий анъаналарини ҳурмат қилмаслик, маънавий-ахлоқий ишончсизлик, миллат шарафига учун қураш туйғусининг қучсизланиши — миллий жасоратнинг поймол бўлиши қабилага жиддий, мунтазам қарши турди.

Беҳбудий ўз мақолаларидан бирида: «Мозий истиқболнинг тарозусидур. Хар ким ўлчасун-да, билсун!» — деб ёзган эди. Мозий бизга ибрат кўзи билан боқади. Албатта, бугунги миллатимиз кечаги миллат эмас, тарак-қиймат ўз самараларини берган.

Бугун миллат ўз маърифатчилари орзу қилган ишларга қадам-бақадам яқинлашмоқда, эришмоқда, барча замонавий соҳаларда аста ўз микёсларига эга бўлмоқда. Бу жараён мустиқлик шарофати билан, узокни кўзлаган оқил, вазмин, ишончли сиёсат шарофати билан ҳийлагина тезлашди.

Энг яхши миллий тарбия — бу умуминсоний тарбия ҳамдир. Мустиқ Ўзбекистонда миллий тарбиянинг ана шундай йўли асос қилиб олинмоқда. Яна қайтараман: энг яхши миллий тарбия бу — умуминсоний тарбия ҳамдир. Бизда миллий тарбиянинг жуда мўътабар тажриба мақтаблари мавжуддир. Бу мақтабларда тинимсиз ўрганмоқ ва тинимсиз ўқимоқ лозим қелади.

Миллат ҳақиқатан ҳам аввало — қазл, ҳунар ва ахлоқдир. Шу ишларга қодир бўлганлар доим ютуқдадир.

Ҷамиятимизда маънавий-ахлоқий асослар ва ижтимоий-инсоний қадриятлар қайта бунёд бўлаётган бир пайтда яқин ўтмишимизнинг гоётда ўзига ҳос маданий- маърифий тажрибаларига қенг назар ташлаш, уларни хар томонлама ўрганиш қелажак наслларнинг ҳато қилмай яшашлари учун хизмат қелади. Асримиз бошларида то Туркистон мухториятига бўлган бениҳоя эътиборли бир даврда мамлакатимизда Европа маданиятини ўрганиш, янги усулдаги мақтаблар очиш, газета, журналлар нашр этиш, театр ва санъат ишларини андак бўлса-да йўлга қўйиш учун ҳаракатлар бўлди. Аср бошидаги маданий-ижтимоий ҳаракатда «Таржумон», «Тараккий» сингари газеталар билан бир қаторда машхур ҳуқуқшунос ва ҷамоат арбоби Ўбайдулла Асадуллаҳўжаев нашр этган ва муҳаррирлик қилган «Садои Туркистон» газетаси ҳам қарол қатнашди, мамлакатни уйғотиш, гафлат ва жаҳолатдан ҳал ос қилишда бебаҳо рол ўйнади. Айтиш мумкинки, у ўзи қиқиб турган 1914—1915 йиллар орасида маданий-маърифий уйғонишнинг бошида турди. Унинг биринчи сони «Таржумон»нинг ўттиз йиллиги муносабати билан 1914 йил 1 апрелда дунё юзини кўрди. Унинг қиқиб улгурган олтишдан ортиқ сони миллий уйғониш ҳаракатининг мақсад ҳамда вазифаларини ўрганиш ва ибрат олишда бир ҳазила дейишлик мумкин. «Садои Туркистон»нинг қиқанига саксон йил тўлди. Бу мақола ўша миллатнинг мунавварлиги учун қурашган, миллат қаҳрамонлари бўлган боболарнинг хотираси учун ёзилди.

“Мангу латофат” қитобидан. Иброҳим Гафуров